

УДК 94(477):323.27.(470+571) "1917"

Ярослав Секо, Володимир Місько

НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 РОКУ

У статті проаналізовано національний дискурс російської революції 1917 р., зокрема, зміст більшовицького права на самовизначення народів та його вплив на національні процеси в світі. З-поміж основних проблем розглянуто створення СРСР і політику коренізації як альтернативних проектів щодо версальської системи.

Ключові слова: більшовики, право нації на самовизначення, СРСР, версальська система, російська революція 1917 р.

Перший західний бестселер про російський Жовтень – “Десять днів, що потрясли світ” американського журналіста Джона Ріда майже не торкався проблем націоналізму. Тема лише одного разу з’являється на сторінках книги у викладі думок Л. Троцького: “... У момент заключення миру російська революція буде всіма силами наполягати на принципі “без анексій і контрибуцій на основі вільного самовизначення народів” і на створенні Єдиної федеративної республіки... Наприкінці війни я бачу Європу, переутворену не дипломатами, а пролетаріатом. **Європейська федеративна республіка, Сполучені Штати Європи**, ось що повинно бути. Національна автономія вже не достатня. Економічний прогрес вимагає відміни національних кордонів. Якщо Європа залишиться розділеною на національні групи, то імперіалізм продовжуватиме свою справу. Дати мир усьому світові може лише Європейська федеративна республіка” [1].

Ця проста, а подекуди утопічна теза – своєрідна квінтесенція більшовицьких уявлень щодо націоналізму. У розпаленому Першою світовою війною світі національностей, російські революціонери не лише визнали важливість національного питання, але й зробили його вирішення однією з головних умов пролетарської революції. Більшовицька національна політика, навіть попри вибірковий і непослідовний характер, стала частиною феномену європейського націоналізму, і перетворила більшовиків на впливових гравців на національному полі.

Коли в жовтні 1917 р. російська революція пішла більшовицьким шляхом, то мало хто розумів, яким чином пропагований нею інтернаціоналізм впливатиме на розв’язок національного питання. Здавалося б, де там націоналізм, коли революція, за словами Е. Гобсбаума, “бачила себе не стільки національною, як вселенською подією” [2, с. 60]? Про що говорити, коли більшовики “розглядали власну країну не як державу, а як показовий приклад” [3]?

Однак, реальність значно цікавіша. Вона полягала не у відкиданні національного питання, а підпорядкуванні його інтересам пролетарської революції. Тому, проголошене ще до початку світової війни право націй на самовизначення, дозволило більшовикам не лише упіймали національну хвилю, але й утрималися на ній.

Поява гасла в програмі партії стала викликом для ортодоксального марксизму, у списку ідеалів котрого інтернаціоналізм поступався лише безкласовому суспільству [4, с. 242]. “Комуністичний маніфест” переконував, що “робітники не мають вітчизни” [5, с. 90], але В. Ленін у працях “Критичні замітки з

національного питання” (1913 р.) і “Про право націй на самовизначення” (1914 р.) місце для націй знайшов. Він запропонував нову стратегію більшовицької партії, з урахуванням піднесення національних рухів на території імперії.

Володимир Ленін зумисне протиставив в межах будь-якої нації “національну культуру” буржуазії й “інтернаціональну культуру демократизму і всесвітнього робітничого руху” [6, с. 117]. Відтак, завданням пролетаріату стала боротьба проти “буржуазного націоналізму” не тільки чужої, але й своєї нації [6, с. 129]. Щоправда, В. Ленін відніс цю боротьбу до епохи сформованих капіталістичних держав, які переживали стадію імперіалізму й знаходилися на порозі соціалістичних революцій. Це стосувалося розвинутих країн Західної Європи, але не Росії, яка на 1914 р. все ще перебувала в попередній епосі – формування буржуазної держави. На цьому етапі розвитку В. Ленін визнавав прогресивність буржуазних національних рухів і виступав за їх підтримку пролетаріатом [7, с. 251]. А відтак, вважав доцільним надання їм права на національне визначення: “Саме тому і тільки тому, що Росія разом із сусідніми країнами переживає цю епоху, нам потрібний пункт про право націй на самовизначення в нашій програмі” [7, с. 256].

У цій історичній епосі, для В. Леніна була очевидною тимчасовість збігу інтересів буржуазії і пролетаріату в національному питанні – “У кожному буржуазному націоналізмі пригнобленої нації є загальнодемократичний зміст проти гноблення, і саме цей зміст ми безумовно підтримуємо”... [7, с. 262]. Але така підтримка пролетаріатом могла бути “лише умовною”: “Оскільки буржуазія нації пригнобленої, – писав В. Ленін, – бореться з гноблячою, остільки ми завжди і в усякому разі і рішучіше всіх за, бо ми найсміливіші і найпослідовніші вороги гноблення. Оскільки буржуазія пригнобленої нації стоїть за свій буржуазний націоналізм, ми проти. Боротьба з привілеями і насильствами нації гноблячої і ніякого потурання прагненню до привілеїв з боку пригнобленої нації” [7, с. 262].

Саме така класова зосередженість й інструментальність застосування, дозволяла В. Леніну розкутіше аніж будь-кому проінтерпретувати право нації на самовизначення, вклавши у нього чіткий, недвозначний посил – “державне відділення їх від чужонаціональних колективів”, утворення “самостійної національної держави” [7, с. 244]. Лідера більшовиків цікавив руйнівний потенціал національних рухів. Не маючи змоги їх стримати, він змушений був пристосуватися до них, вважаючи, що згодом вони поступляться солідарності трудящих. Так, на першому етапі, пролетаріат мав підтримати інтереси власної національної буржуазії й відокремитися від держави, яка пригнічує. А вже на другому етапі – відтіснити в революційному пориві буржуазію від влади. Після цього класова солідарність пролетаріату мала б взяти гору над національними почуваннями, що перевело б інтернаціоналізм у практичну площину.

Звичайно, існувала небезпека, що національні рухи, позбувшись залежності від колишнього центру, не захочуть повертатися назад. Однак, В. Ленін, свято віруючи в об’єктивні економічні закони, вважав це малоімовірним. Так, щодо Росії, він був переконаний, що імперський капіталізм уже привів до виникнення такої економічної взаємозалежності різних її регіонів, що реальна можливість відокремлення будь-якої країни була вкрай незначною. По-друге, право націй на самовизначення підпорядковувалося принципу “пролетарського самовизначення”, а отже, в разі відокремлення певних територій, у більшовиків завжди знайдуться можливості їх повернення. Саме тому, на думку Р. Пайпса, поступливість у національному питанні давала більшовикам значну перевагу – підтримку національних меншин без надмірного ризику [8].

Та навіть проголосивши гасло на самовизначення, В. Ленін залишився прихильником централізації і асиміляції. У листі до С. Шаумяна, він писав про це з безапеляційною прямою: “Право на самовизначення... не означає права на федерацію... Ми принципово проти федерації – вона ослаблює економічний зв’язок, вона негідний тип для однієї держави. Хочеш відокремитись? Котися під три чорти, якщо можеш порвати економічний зв’язок чи, точніше, якщо гніт і тертя “співжиття” такі, що вони псуєть і гублять справу економічного зв’язку. Не хочеш відокремлюватися? Тоді пробач, за мене не вирішуй, не думай, що маєш “право” на федерацію” [9, с. 234].

Для В. Леніна і багатьох більшовиків, право націй на самовизначення стало своєрідною грою, яка маскувала централізаторські наміри. Показовими є думки: “Звичайно, *право* на самовизначення одна річ, а *доцільність* самовизначення, відокремлення тієї чи іншої нації в тому чи іншому випадку – інша річ. Це азбука” [10, с. 200], або ж: “Скрізь де ми бачимо *насильственні* зв’язки між націями, ми, нітрохи не проповідуючи неодмінно відокремлення кожної нації, відстоюємо *безумовно* і рішуче *право* кожної нації політично самовизначитись, тобто відокремитись” [11, с. 68].

Під час війни і революції закріплене партійною резолюцією положення про право на відокремлення особливих змін не зазнало. Тож, захопивши владу більшовики отримали змогу розгорнути гасло на повну. У “Декларації прав народів Росії” 2 (15) листопада 1917 р. проголошувалося право народів Росії на вільне самовизначення аж до відділення і утворення самостійної держави, закріплювалися рівність і суверенність народів Росії, відмінялися всі національні і національно-релігійні привілеї й обмеження, а національним меншинам і етнографічним групам надавався вільний розвиток [12, с. 20].

Більшовики піднесли право нації на самовизначення з рівня партійного гасла до рівнів державної і міжнародної політики. І поставивши на нього, отримали стратегічну перевагу не лише в Росії, але й за її межами. “Декларація прав трудящого й експлуатованого народу” від 12 (25) січня 1918 р., отримала величезний резонанс в першу чергу через те, що проголошувалася діючим учасником світової війни.

Право націй на самовизначення було в арсеналі багатьох учасників Першої світової війни, яке, щоправда, використовувалося виключно для заохочення сепаратизму на ворожих територіях. Принципова відмінність позиції більшовиків полягала в тому, що вони застосували право на самовизначення на власній території, а також, по’язали його з припиненням війни й досягненням загального миру. У “Декларації трудящого і експлуатованого народу” наголошувалося на підтримці “політики радянської влади щодо розриву таємних договорів, організації найширшого братання з робітниками і селянами воюючих нині між собою армій і досягнення будь-якою ціною революційними мірами демократичного миру трудящими без анексій і контрибуцій на основі вільного самовизначення націй” [13, с. 30].

За такою заявою більшовиків, проглядався намір втрутитися у справу будівництва нового світу. Право націй на самовизначення і вимога загального миру “без анексій і контрибуцій” “безнадійно скомпрометували” мілітаристські гасла інших учасників Великої війни, їхню високу ідеологію війни і перемоги, та патріотичні почуття [14, с. 154]. Отож, більшовицький пацифізм у 1917 р. виглядав привабливіше за войовничий ентузіазм, а Брестський мир швидко перестав сприйматися як прояв більшовицького прагнення поразки, і почав виглядати як перша звістка про закінчення тривалого конфлікту [15, с. 131].

Аристократичні гасла морального характеру, як-от: “Війна, аби покінчити з усіма війнами” чи “Зробити світ безпечним для демократії”, які йшли від інших учасників світової війни, в умовах мобілізації мас звучали непереконливо [3].

Показовою можна вважати реакцію на більшовицький декрет про мир провідного англійського політика лорда Керзона. Несприйняття документу обґрунтовувалося “невід’ємним правом білої людини (тобто представника англосаксонської раси)”... “встановлювати високі стандарти цивілізації в найтемніших закутках Землі, де панують забобони і варварство” [16, с. 165]. Воістину, це були аргументи XIX ст.! Високоповажний лорд не помітив, що Світова війна відкрила нове – XX століття, століття мас.

Тож більшовики, агітуючи за “мир без анексій і контрибуцій”, отримали стратегічну перевагу. Право націй на самовизначення ставало в їх руках небезпечним інструментом руйнування буржуазного світу, на який вцілому (а не на окремі країни як на Паризькій конференції) було покладено відповідальність за розпалювання війни. Маргінали російської політики вмиль перетворилися на її вершителей. Більшовизм став світовим явищем [17, с. 9], а комуністична Росія – одним із полюсів європейської свідомості [15, с. 131].

За образним висловом Р. Пайпса, в Англії можна було б знайти більше вегетаріанців, а в Швеції нудистів, аніж комуністів. Але більшовизм стрімко атакував безпорадні європейські столиці, роззброюючи своїх опонентів ідейно, вербуючи прихильників не лише серед представників знедолених класів, але й інтелектуалів.

Європа знесилася у братовбивстві, й, за передчуттям О. Шпенглера, перебувала в сутінках. Отож більшовики, натхненні власною обранністю, готові були подарувати їй “світле майбутнє”. І, можливо, єдиний чинник, який не брався до уваги, – зростаючий вплив Америки, яка, за словами Г. Кісінджера, “несла з собою впевненість, міць і ідеалізм, не мислимі для знекровлених європейських союзників”. Нею були запропоновані нові критерії міжнародного порядку – демократія, колективна безпека і самовизначення, які відштовхувалися від віри в добру людину і початкову світову гармонію. Звідси виходило, що демократичні нації за своєю природою миролюбні, а народи, отримавши можливість самовизначення, не матимуть більше причин жадати війни, пригнічувати інших та захищатимуть свої завоювання [3].

“14 пунктів” американського президента В. Вільсона, хоча й мали власну логіку виникнення, все ж, частково, стали реакцією на більшовицькі гасла. У будь-якому випадку, важливо було не дати більшовикам привласнити гасло і спрямувати його проти себе. Розпочалося своєрідне перетягування канатів за право на інтерпретацію гасла про самовизначення, головним призом якого мало стати формулювання принципів нової системи міжнародних відносин. “Принцип національностей”, або ж право націй на самовизначення, висунутий В. Вільсоном восени 1915 р. У першій своїй редакції, він був своєрідним компромісом між інтересами великих держав і малих народів. Зокрема, передбачалося збереження Австро-Угорщини (за умови підписання нею сепаратного миру) при одночасному забезпеченні національних прав її народів. У січні 1917 р., посилаючись на “доктрину Монро”, В. Вільсон підкреслював неприпустимість поширення панування однієї нації над іншою.

Але “російський чинник” змусив американського президента розширити межі застосування гасла. Так, російський дослідник В. Мальков відзначив, що В. Вільсон, взявши до уваги можливі наслідки підтримки більшовиками прагнень національних меншин, обрав “м’який” варіант самовизначення”. Його нова ідея полягала в перетворенні Австро-Угорщини в конфедерацію, з наданням усім народам широкої автономії у межах великого державно-правового територіального утворення [18, с. 108].

На початках обидва лідери розглядали право націй на самовизначення в контексті локальних завдань: російських для В. Леніна, австро-угорських для В. Вільсона. Але ідеалізм американського президента наштовхнувся на

нерозуміння лідерів Великої Британії і Франції, які пристосовували “14 пунктів” до своїх потреб. Підтримка ними незалежності Чехословацької держави позбавляла первісний задум В. Вільсона сенсу і змушувала прийняти факт розпаду імперії Габсбургів [18, с. 109]. Отож, вільсонівське право націй на самовизначення значно розширилося, і, в кінцевому результаті, стало не просто платформою для досягнення миру в Європі, але й головним принципом нового територіального розмежування у Центральній Європі та Балканах. Воно поклало початок сучасному світу національних держав.

“Карта Вільсона” проти “карти Леніна” – так можна узагальнити пропозиції щодо принципів завершення Світової війни, які лунали з окраїн тогочасного світу. Вже в цій, по суті, заочній полеміці лідерів прослуховувалися ноти грізного американо-радянського протистояння ХХ ст. Оперуючи одними й тими ж термінами, вони створили принципово різні дискурси, оперті на політичну концепцію нації у випадку В. Вільсона, та на “кров” і “соціальне походження” у випадку В. Леніна.

У основі вільсонівського права на самовизначення лежала мораль, принципи, а не сила, право як для переможця так і переможеного, а не інтереси переможців [3]. В. Вільсон шукав гармонії, не усвідомлюючи складностей практичного її досягнення в етнічно неоднорідних регіонах. Зі свого боку, В. Ленін не розглядав право націй на самовизначення у контексті формування нової структури міжнародних відносин, не вважаючи нації носіями суверенітету і суб'єктами міжнародного права. Більше того, таке утвердження націй було для В. Леніна лише спробою буржуазії зберегти свою владу.

Більшовики тлумачили право нації на самовизначення виключно в сенсі права пригноблених класів на повстання проти поневолювачів. Тері Мартін уважає, що цим гаслом більшовики домагалися лишень підтримки революції з боку меншин і зовсім не мали наміру використовувати його як модель управління багатонаціональною державою [19, с. 16]. Їм потрібен був детонатор, який би зірвав основи Європи. Більшовики в 1917 р. все ще перебували в фазі руйнування “старого світу”, а не створенні нового, отож, принципи та право їх мало цікавили. Вони вважали, що переможець отримає все, а історія – виправдає їх дії задля прогресу.

Зовнішній ефект приходу більшовиків до влади важливо розглядати у взаємозв'язку з їх національною політикою на теренах колишньої Російської імперії, без чого зникає розуміння скандальності й ексклюзивності використання ними націоналізму. Реалізуючи право нації на самовизначення, більшовики одразу підтримали незалежність Польщі й Фінляндії, відкрили двері до відокремлення іншим пригнобленим націям колишньої імперії Романових. Щоправда, допускаючи це в теорії, В. Ленін неабияк здивувався, коли на практиці національності імперії стали на шлях незалежності. Це, на думку Т. Мартина, змусило більшовиків виробити нову національну політику.

На VIII з'їзді партії (березень 1919 р.) відбулася відома суперечка між прихильниками національного будівництва (В. Ленін, І. Сталін) та інтернаціоналістами (Г. П'ятаков, Н. Бухарін). В. Ленін переконував, що націоналізм неросійських народів живиться з недовіри до великоросів як “нації глитайської, гнобительської”, і тільки правом на самовизначення її можна подолати. На противагу йому, Г. П'ятаков вважав, що після взяття пролетаріатом влади національне питання стане або “просто дипломатичною грою”, або “щось гірше, ніж гра, коли ми беремо це за правду”. Такий підхід був відкинтий В. Леніним через можливе успадкування партією царського шовінізму. “Колупнути котрого комуніста, – викривально стверджував більшовицький лідер, – то й знайдеш великоруського шовініста. <...> Він у багатьох із нас

сидить, і з ним треба боротись” [19, с. 17]. З’їзд підтримав аргументи В. Леніна і залишив без змін тезу про рівне право націй на державне відокремлення.

Що стояло за такою політикою: альтруїзм чи холодний розрахунок? На сьогодні переконливішими здаються аргументи другої сторони. Так, С. Кульчицький не сумнівається, що головне завдання В. Леніна полягало в “продовженні існування імперії, що розпалася, по можливості в попередніх кордонах, а якщо вдасться, то й у розширеному вигляді” [20, с. 65]. Відповідно, національна політика та специфічні форми її реалізації, були лише тактичними діями.

Саме політика “збирання земель” красномовно засвідчила, що під гаслом інтернаціоналізму відновлювався великодержавницький проект. Здається, маємо справу з очевидним протиріччям. Але тільки на перший погляд. Річ у тому, що процеси націотворення в Російській імперії відбувалися уповільнено, і на 1917 р. не сформувалася модерна російська самосвідомість (ідентичність). Росія не оформилася як національна імперія, а була багатонаціональною державою. Відповідно, модернізація в Росії відбувалася не під гаслами націоналізму, як у Західній Європі, а – соціалізму [21, с. 381].

Слабкість російського національного проекту стала причиною того, що в політиці царизму він підмінювався державницькою ідеєю великої Росії. Тому широко декларований інтернаціоналізм не був перешкодою для значної кількості військових, управлінців чи інтелігентів, аби під час громадянської війни перейти в більшовицький табір. Їх позиція була не національною, а великодержавною. То ж не випадково, їм байдуже, якою буде Росія – “червоною” чи “білою”. Головне, аби вона залишалася Росією.

В інтелігентському середовищі навіть з’явилася течія – “зміновіхівство” або “націонал-більшовизм”. Її представники, типу Н. Устрялова, закликали російських патріотів до примирення з більшовицьким режимом, доводячи, що жовтневий переворот став російською національною революцією. В. Леніна вони вважали реставратором російської “державності” й єдиним лідером, який спроможний повернути неросійські території колишньої імперії під контроль Росії. На думку, Р. Шпорлюка, “конвергенція” ленінізму зі “зміновіхівством” мала наслідки не тільки інтелектуального характеру, але й посприяла тому, що після жовтня 1917 р. тисячі царських чиновників, офіцерів, службовців перейшли на бік більшовиків. І саме цей “історичний компроміс” став однією з причин перемоги більшовиків у громадянській війні [21, с. 402].

Прагнучи розширити соціальну базу, більшовики тактично підіграли національним настроям. Внутрішні метаморфози і мімікрія більшовицької влади можливо були не помітні на Заході, але не для проникливого ока Н. Бердяєва. Для філософа стало очевидно, що за фасадом комуністичної риторики російська революція реставрувала давні великодержавні гасла, надавши їм сучасних привабливих форм. Він писав: “Упало старе священне руське царство і утворилося нове, також священне царство, зворотня теократія. Відбулося дивне перетворення. Марксизм, зовсім не російського походження і не російського характеру, отримує російський стиль, стиль східний, майже наближений до слов’янофільства. Навіть стара слов’янофільська мрія про перенесення столиці з Петербурга в Москву, в Кремль здійснена червоним комунізмом. І російський комунізм знову проголошує стару ідею слов’янофілів і Достоевського – “ex Oriente lux”. Із Москви із Кремля сяє світло, яке повинне просвітити буржуазну темряву Заходу” [22]. Або лаконічніше: “Замість Третього Риму в Росії вдалося здійснити Третій Інтернаціонал” [22].

Активне використання національних гасел у прив’язці до соціальних проблем дозволили більшовикам утвердитися в Росії й реінтегрувати частину колишніх імперських окраїн. Чи правомірно утворений більшовиками тип організації й

домінування називати імперією – питання дискусійне. Так, для С. Єкельчика СРСР ніколи не був етнічною “російською імперією”, але використовував схожі на імперські стратегії управління і проявляв упізнані імперські настанови [23, с. 20]. А А. Каппелер запропонував означити нову радянську державу “поліетнічною імперією” [24, с. 282].

У будь-якому разі, важливо підкреслити двозначність більшовицького права на самовизначення. Його експортний варіант передбачав активну підтримку національних рухів і спрямування їх потенціалу на усунення від влади національної буржуазії. В. Ленін бачив у ньому зручний інструмент для розколювання європейських націй, а отже – засіб для активного просування революції. З іншого боку, його внутрішній варіант мав обеззброювати ідеологічних противників, спрямовувати енергію національно налаштованих мас у бік революції й запропонувати нову формулу інтеграції на постімперському просторі. Проте, в кожному із варіантів домінувала думка про підпорядкування національної стихії справі революції.

У цьому контексті важливо розглянути проблему взаємин між більшовиками і Заходом, символом і елементом панування якого в тогочасному світі стала Версальська система. Хай там як, але Ж. Клемансо і Д. Ллойд-Джорджу вдалося використати творчий потенціал вільсонівської ідеї для вирішення власних стратегічних завдань – покаранні винуватців Першої світової війни й ізоляції більшовицької Росії.

Версальський договір, на думку Г. Кісінджера, виявився “ламким компромісом між американським утопізмом і європейською параноєю” [3]. Час показав його кон’юнктурність, адже мирній конференції не вдалося сформулювати єдине для всіх поняття легітимності. Не створивши надійної системи безпеки на континенті, яка б унеможливила наступні війни, у короткостроковій перспективі, ідеї національного самовизначення відіграли ключову роль у зупинці більшовицької ідейної експансії на Захід. Захід уник “головного болю” в своєму центрі, але отримав депресивну периферію.

Відносини між революційною Росією і Заходом у 1919 р. багато в чому нагадують ситуацію з ІДЛом. Як сучасний Ісламським халіфат об’єктивно міг би виникнути в абсолютно іншому місці, так і прихід комуністів до влади міг би відбутися поза Росією. Закономірним було лише те, що ісламський фундаменталізм і комуністична революційність мали б десь проявитися з огляду на особливості глобалізації й розвитку європейського капіталізму відповідно. У обох випадках маємо не стільки держави, як специфічні стихійні утворення, випадково локалізовані територіальні сили, зорієнтовані на подальшу світову експансію.

На початках ні революційна радянська Росія, ні Захід не прагнули до вироблення конструктивного модусу взаємин, вважаючи, що противник буде знищений або в результаті світової революції, або ж в результаті військової перемоги “білих”. Відповідно, вважає російський дослідник А. Маникін “питання про інтеграцію Радянської Росії, СРСР в структуру світового співтовариства по суті не стояло” [25, с. 154].

Приймаючи думку французького історика Ф. Фюре про формування у той час ідеї біполяризації повоєнної Європи [15, с. 132], можемо поглянути на Версальську систему і більшовицьку Росію як на конкуруючі, хоча й не рівнозначні проекти облаштування повоєнного світу.

Такий підхід щодо Версалью є усталеним у історіографії, але сприйняття більшовицької Росії як аналогічного за суттю проекту викликає чимало запитань. Однак, потрібно пам’ятати, що мова йде про нереалізовану можливість. Універсалізм “жовтневої революції” 1917 р., як продовжувача справи

Французької революції [15, с. 153], передбачав пошук певної історичної форми, в якій пролетаріат різних націй міг би отримати свою організацію.

Питання лише в тому чи могла ця форма досягнути своїх універсальних завдань? Більшовизм лякав своєю невідповідністю тогочасного статусу Росії як держави її претензіям на новий суспільний лад. Якщо революційна Франція, за словами Ф. Фюре, вважалася “найцивілізованішою” країною Європи, то Росія 1917 р. “являла народ, який тільки-но вийшов на шлях “європейської цивілізації”” [15, с. 159]. Аби набути універсальності соціалістична революція, за задумом її творців, мала відбутися “десь у Європі” – центрі тогочасного світу. Тож більшовики сподівалися, що дуже швидко зможуть пересісти з російської “клячі” на німецького “огиря”. Але оскільки це не відбулося, то стало очевидно, що більшовикам не вдасться втримати свою універсальність. Найперше тому, що відтермінування світової пролетарської революції з кожним роком все більше посилювало російський характер революції 1917 р. Це була російська революція у вік націоналізму, тому навіть флер інтернаціоналізму, так часто повторюваний її вождями, не міг перекрити аж надто частих відступів до російських великодержавних формул. Відступів, які згодом набули статусу тенденцій і державної політики.

Об’єктивно Версаль став перешкодою для здійснення світової революції, тож не випадково В. Ленін активно шукав йому альтернативу. Виступаючи на VIII з’їзді Рад (грудень 1920 р.), він підкреслював: “Найголовніший в усій політиці факт є імперіалістичне насилля щодо народів, які не мали щастя бути серед переможців, і ця світова політика імперіалізму викликає зближення, союз і дружбу всіх пригнічених народів” [26, с. 150]. Саме тому, на думку російської дослідниці Р. Грішиної, радянські керівники, спираючись на ідею світової революції і відповідну практику, мали на меті підірвати, знищити нав’язаний імперіалістами-переможцями світоустрій [26, с. 150].

Вибудовування версальської системи міжнародних відносин у Центральній Європі наштовхувалося на відомі перешкоди. Тож В. Ленін, не безпідставно, сподівався натиском саме в цьому місці вивести “вільсонівську” систему з рівноваги. У Болгарії, Угорщині, Німеччині, Польщі комуністи спробували захопити владу і розпалити революційний процес. Однак, невдачі поставили більшовиків перед лицем російської очевидності, змусили будувати “соціалізм у окремо взятій країні”, а відтак, відмовитися від проголошеної спершу універсальності. Пророцтво про світло зі Сходу не справдилося, хоча в ретроспективі 1919–1924 рр. воно виглядало привабливою альтернативою капіталістичному Заходу. Маємо чимало підстав сумніватися у спроможності більшовиків у 1917 р. принести Європі світло. Навіть якщо погоджуватися з О. Шпенглером про сутінки тогочасної Європи, то навряд чи більшовики могли дати їй світло. Хіба-що розпалити пожежу... “Мы на горе всем буржуям мировой пожар раздуем...”.

Дві події – неписаність революційної Росії у Версальську систему і перемога більшовиків у громадянській війні, витворили доволі специфічну ситуацію, відповіддю на яку стало створення наприкінці 1922 р. Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).

Відомою є суперечка федералістів і автономістів щодо механізму об’єднання. Лідером другого напрямку називається І. Сталін, що не викликає заперечень. Але називати В. Леніна федералістом – явне перебільшення. “Архіважливе” питання об’єднання комуністичних держав, В. Ленін не міг доручити будь-кому. Тому І. Сталін, із відомим завзяттям, підготував автономістський проект, щиро вважаючи, що виконував ленінське доручення. Можна лише уявити його здивування, коли в партійній полеміці В. Ленін підтримав федералістів. Мотивів цього було кілька, але наразі важливо підкреслити, що в СРСР В. Ленін побачив

форму значно більшого об'єднання не лише колишніх територій Російської імперії, але й інших держав, у яких відбудуться революції. СРСР втілював світові претензії комунізму на створення нової системи, світу “без Росій, без Латвій”, у якому всі житимуть в “одній Федерації грядущого мира Советов”¹.

На думку Р. Шпорлюка, СРСР розглядався моделлю всесвітньої пролетарської держави, і, навіть, створення інших комуністичних режимів і держав у Східній Європі після Другої світової війни не стало приводом до негайного перегляду цієї ідеї. Лише після смерті Сталіна радянська модель утратила статус універсального зразка [27, с. 122]. Погоджуючись у цілому, можна лише подискутувати щодо хронологічних рамок, які, на нашу думку, дуже розширені.

Юридично СРСР став федеративною державою. Щоправда, за іронічним зауваженням Р. Шпорлюка, новий радянський федералізм відрізнявся від федералізму буржуазного світу так само як радянське бачення вільних виборів, демократії та прав особистості відрізнялося від розуміння цих понять у “буржуазному світогляді”. Тому федералізм у радянській системі, де Росія відігравала провідну роль, був кроком до об'єднання, і такий варіант федералізму цілком узгоджувався із загальною централізаторською позицією В. Леніна [27, с. 126]. СРСР мав стати наднаціональною державою, яка реалізовувала принцип рівноправності націй та право союзних республік на вихід із Союзу.

Відомий радянолог М. Маля у СРСР побачив не безпосереднє продовження царської імперії, втілення у “соціалістичному вбранні традиційного російського переважання над сусідами”, а – “партію-імперію”, яка існувала не задля здійснення певної суто російської національної мети, а для інтернаціональної справи побудови соціалізму. У 1917 р. більшовики сподівалися, що після перетворення революції на світову, Росія припинить існування як окрема держава, ставши складовою ширшого союзу соціалістичних держав [28, с. 173].

Саме тому перша радянська конституція 1918 р. проголошувала федерацію, відкрити для потенційних нових членів. Утім реалії виявилися складнішими, і практика накреслила інший шлях, в якому збереження Росії поставало однією з умов. Створення СРСР, на думку М. Малі, відділяло від світової федерації, але було чимось значно більшим за суто етнічну Росію. Новий Союз мусив розпрощатися із принципом самовизначення (відокремлення) народів для своїх членів. Союз затвердив федеративну структуру, що привело за номінальної етнічної автономії та офіційного права на вживання національної мови, до системи рішень, доти не знайомих Російській імперії [28, с. 174].

Іншу інтерпретацію сутності СРСР подав Т. Мартін. Дослідник відрізняв державну одиницю “Радянський Союз” від держав інших типів, як от: національна держава, місто-держава, федерація, конфедерація, імперія. СРСР став “Імперією національного вирівнювання”, у якій вперше в світовій історії було започатковано вирівнювальні програми для національних меншин. Національне вирівнювання – це не лише програми, покликані сприяти представникам тієї чи іншої етнічної групи, але насамперед радянська державна підтримка національно-територіальних утворень, мов, кадрів та ідентичності цих груп. На думку історика, комуністична партія очолила звичайний процес творення націй і вдалася до цілеспрямованих дій задля кшталтування радянських інтернаціональних націй (національних “за формою”, але не “за змістом”), які не опиралися б унітарному та централізованому устроєві радянської держави [19, с. 37].

Роджерс Брубейкер звернув увагу на “інституційовану багатонаціональність”, реалізовану в СРСР. Радянська держава не тільки пасивно дозволяла, але й активно інституювала існування багатьох націй та національностей як

¹ Маяковский В. “Товарищу Нетте – пароходу и человеку”, “Владикавказ – Тифлис”.

фундаментальних складових держави та її громадянського населення. Вона встановила статус нації та національності як фундаментальних категорій, різко відмінних від ширших категорій статусу держави та громадянства [29, с. 40]. Дослідник наголошує, що СРСР від самого початку не був задуманий чи інституційований як національна держава. І навіть “радянський народ” як “нова історична спільнота” чітко сприймалася як наднаціональна, а не національна сутність. Статус нації залишався прерогативою під-державних національних груп, її ніколи не відносили до вседержавного громадянства. Те ж стосується і статусу російської нації – СРСР не був ніколи організований теоретично чи на практиці, як держава російської нації [29, с. 47].

Маючи різні уявлення про сутність СРСР, цитовані автори вдало підмітили принципову відмінність між ним і класичним поняттям “національна держава”. Взяти хоча б той факт, що в назві СРСР немає жодного етноніма. СРСР виявився не просто союзом держав, а, в своєму первісному задумі, постав міжнародною системою, альтернативною Версалю. За такого тлумачення не зовсім вірно у 1922–1924 рр. розглядати СРСР у зрізі інших типових “національних держав”, як-от Велика Британія, Німеччина, США тощо.

Союз Радянських Соціалістичних Республік мав стати матрицею об’єднання комуністичних країн, до яких в міру розгортання соціалістичної революції мали приєднуватися інші країни, і напевно, центральний статус Росії в цій системі швидше за все не був би апіорі прописаним.

Загалом, утворення СРСР поєднало в собі два паралельні процеси. *Et Urbi et Orbi*. З одного боку, СРСР – альтернатива Версалю, матриця, конституційне поле, до якого мали приєднатися нові соціалістичні країни. А з іншого боку, СРСР внутрішньо відновлював традиційне російське домінування на просторі колишньої імперії. При цьому, в теорії, одне з них не заперечувало іншого, а разом складало єдність більшовицької національної політики. Така антиномічність була специфічною рисою раннього СРСР. Філософ Н. Бердяєв констатував, що “російська революція універсалістична за своїми принципами... вона здійснювалася під символікою інтернаціоналізму, але вона, водночас, і глибоко національна” [22, с. 6].

Важливо підкреслити, без другого – внутрішньої консолідації на засадах великодержавництва, без людських і матеріальних ресурсів колишньої імперії, претензії на експорт революції виглядали б ілюзорно. Водночас, прагнення створити універсальну модель нового комуністичного світу, робило неможливим повернення до притаманної великодержавництву русифікаторської політики. Результатом поєднання цих різнорідних тенденцій стала політика коренізації, офіційно проголошена XII з’їздом РКП(б) у 1923 р.

Коренізація повинна була не лише сприяти наверненню національно налаштованих, переважно селянських, мас російських окраїн у соціалізм, але – стати презентативною політикою, альтернативною до національної політики країн версальської системи. Остання не визначалася особливою креативністю, і полягала в підтримці інтересів титульних націй та забезпеченні прав національних меншин. Результатом її втілення стали постійні міжнаціональні конфлікти в Центральноєвропейському регіоні та Балканах упродовж міжвоєнного періоду.

Саме тому для більшовиків принциповим завданням стало доведення того, що в межах СРСР можна вирішити “прокляте” національне питання, а відтак, запропонувати цю політику в якості світового взірця. Більшовики з притаманною їм безкомпромісністю переступили через російський великодержавний шовінізм, і розпочали в масштабах СРСР політику підтримки “пригноблених” націй. Радянська держава сформувала крім понад десятка союзних республік, десятки тисяч національно-територіальних утворень на цілому просторі Радянського

Союзу. Керівні посади в адміністрації, освіті та господарстві обіймали спеціально вишколені національні кадри. У кожному з цих утворень проголошувалася офіційною національна мова, а подекуди така мова створювалася. Радянська держава фінансувала масовий випуск книжково-газетної продукції та кінофільмів, створення театрів, музеїв, народних музичних колективів та інші форми культурного життя національними мовами [19, с. 15].

Політика коренізації на загал позитивно вплинула на національне життя в СРСР, і, до певної міри, на багато років зняла гостроту національного питання, і навіть породила ілюзію його остаточного вирішення. На початках багатьом у світі здавалося, що в “СРСР нарешті знайдено не лише спосіб розв’язання національної проблеми старої Росії, а і зразок майбутнього ладу людства” [27, с. 122]. Однак, цілісного антиверсальського проекту створити не вдалося. Загалом, прийняття багатьох рішень у національній політиці СРСР було імпровізацією, підігнанням реальних подій під теорію. А, відтак, РКП(б) не вистачило ресурсу, аби втілити теорію в життя. І, відповідно, сталінський поворот мав від початку необхідну підтримку, адже пропонував взяти за основу давно об’їжджений російський націоналізм. Прийняття курсу “побудови соціалізму в одній країні”, значно спрощувало складну модель взаємин, накреслену XII з’їздом РКП(б).

Український дослідник С. Єкельчик виділив два етапи радянського експерименту побудови соціалізму в багатонаціональній державі. Первісний проект претендував на всесвітню універсальність, яка спиралася на клас. Проте, сталінська “побудова соціалізму в одній країні” послабила класовий дух радянської ідеології. Виникла порожнеча поступово заповнювалася знайомими поняттями модерних націй та національних держав. Відмова ототожнювати радянський проект із пролетарським інтернаціоналізмом, була одним із аспектів загального сталінського повороту до консервативних суспільних і культурних цінностей [23, с. 17].

Відмова від коренізації стала результатом відмови від універсалізму радянського проекту. Принцип інтернаціоналізму не знятий із гасел на практиці, відкинутий на початку 1930-х рр. СРСР як система міжнародних відносин дуже швидко вичерпав себе і став звичайною державою. Відтоді він міг бути лише “прикладом”, “зразком” або “гаслом” для країн, які обирали соціалістичний шлях розвитку. А в цілому, жоден із дванадцяти комуністичних режимів, які виникли після Другої світової війни не поспішали скористатися радянським рецептом для побудови національних відносин у власній країні. Більшість і надалі вважала етнічний принцип базовим елементом національної державності [27, с. 123].

Неспроможність створити альтернативу Версалю і самопозиціонування в якості “класичної” держави, переводила у практичну площину питання про інтеграцію СРСР у Версальську систему. І 1924 р. став у цьому контексті вирішальним. Саме тоді розпочалася полоса визнання СРСР, яка закінчилася налагодженням дипломатичних відносин зі США та входженням у Лігу Націй. Відтак, можна констатувати, що з середини 1920-х рр. вплив більшовиків на національні процеси в Європі й світі втратив свою ексклюзивність.

Попри проголошений інтернаціоналізм, російська революція 1917 р., у своєму більшовицькому варіанті, не оминула проблем націоналізму. Реагуючи на національні виклики, більшовики запропонували дуже гнучку політику взаємин із національними рухами та національностями. Утім, від початку, вона була підпорядкована інтересам побудови соціалізму, а отже, приречена на непослідовність і містила в собі потужний заряд саморуйнування. Більшовикам не вдалося приручити націоналізм, а лише створити ілюзію національної гармонії. Що ж до ілюзії, то в подальшому вона могла підтримуватися лише завдяки пропаганді та жорсткій репресивній політиці.

У статті окреслено лише частину проблеми – вплив на Європу більшовицької версії права нації на самовизначення. Але не менш важливим є, наприклад, з'ясування побічного впливу загравання більшовиками з націоналізмом на появу в Європі фашистських рухів та ряд інших менших проблем. В цілому, можна констатувати, що національна політика більшовиків стала впливовою частиною історії європейського націоналізму міжвоєнного періоду.

Список використаних джерел

1. *Рид Дж.* Десять дней, которые потрясли мир [Електронний ресурс]. – Режим доступа: https://scopsis.net/library/id_1557.html
2. *Гобсбаум Е.* Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку. 1914–1991 / Ерік Гобсбаум. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2001. – 544 с.
3. *Киссинджер Г.* Дипломатія [Електронний ресурс]. – Режим доступа: https://www.e-reading.club/chapter.php/1016921/9/Kissindzher_-_Diplomatiya.html
4. *Мосионжнік Л.* Классический и современный марксизм / Леонид Мосионжнік. – Кишинев: “Stratum Plus” РР, 2011. – 468 с.
5. *Маркс К., Енгельс Ф.* Маніфест Комуністичної партії / Карл Маркс, Фрідріх Енгельс. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1979. – 124 с.
6. *Ленін В.* Критичні замітки з національного питання / Володимир Ленін // Ленін В. Повне зібрання творів. – Т. 25. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1972. – С. 111–145.
7. *Ленін В.* Про право націй на самовизначення / Володимир Ленін // Ленін В. Повне зібрання творів. – Т. 24. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1972. – С. 243–305.
8. *Пайтс Р.* Русская революция [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://krotov.info/libr_min/16_p/ay/ps_37.htm
9. *С. Г. Шаумяну.* 6 декабря 1913 г. // Ленин В. Полное собрание сочинений. – Т. 48. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – С. 233–236.
10. *Ленін В.* Кадеті і “право народів на самовизначення” / Володимир Ленін // Ленін В. Повне зібрання творів. – Т. 24. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1972. – С. 199–201.
11. *Ленін В.* До питання про національну політику / Володимир Ленін // Ленін В. Повне зібрання творів. – Т. 24. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1972. – С. 62–70.
12. *Декларация прав народов России* // Образование СРСР. Сборник документов. 1917–1924. / Под ред. Э. Генкиной. – М., Ленинград: Из-во Академии наук СССР, 1949. – С. 19–20
13. *Декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа, принята III Всероссийским съездом Советов* // Образование СРСР. Сборник документов. 1917–1924. / Под ред. Э. Генкиной. – М., Ленинград: Из-во Академии наук СССР, 1949. – С. 29–30.
14. *Попович М.* Червоне століття / Мирослав Попович. – К.: АртЕк, 2007. – 888 с.
15. *Фюре Ф.* Минуте однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у ХХ столітті / Франсуа Фюре. – К.: Дух і Літера, 2007. – 810 с.
16. *Сергеев Е.* Британский политик лорд Керзон / Евгений Сергеев // Новая и новейшая история. – 2012. – № 6. – С. 154–168.
17. *Мартов Ю.* Мировой большевизм [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://az.lib.ru/m/martow_j_o/text_1923_mirovoy_bolshevizm.shtml
18. *Мальков В.* Вудро Вильсон и его “принцип национальностей”: взгляд из современности / Виктор Мальков // Новая и новейшая история. – 2010. – № 6. – С. 104–111.
19. *Мартин Т.* Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки) / Тері Мартин. – К.: Критика, 2013. – 640 с.
20. *Кульчицький С.* Червоний виклик. Історія комуїзму в Україні від його народження до загибелі / Станіслав Кульчицький. – Книга 2. – К.: Темпора, 2013. – 628 с.
21. *Шпорлюк Р.* Комуїзм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / Роман Шпорлюк. – К.: Основи, 1998. – 479 с.
22. *Бердяев Н.* Истоки и смысл русского коммунизма [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vchi.net/berdyayev/istoki/06.html>
23. *Єкельчик С.* Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянські історичній уяві / Сергій Єкельчик. – К.: Критика, 2008. – 304 с.
24. *Каппелер А.* Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2005. – 360 с.
25. *Манькин А.* Новые документы по истории советско-американских отношений. 1918–1933 году / Александр Манькин // Новая и новейшая история. – 2004. – № 2. – С. 151–158.
26. *Гришина Р.* Штрихи к политике мировой революции в постверсальской Европе (начало – середина 1920-х гг.) / Р. Гришина // Восточная Европа после Версаля. – С-Пб.: Алетей, 2007. – С. 150–162.
27. *Шпорлюк Р.* Нації та російське питання в СРСР: історичний нарис / Роман Шпорлюк // Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. – К.: Дух і Літера, 2013. – С. 122–150.
28. *Маля М.* Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991 / Мартін Маля. – К.: Мегатайт, 2000. – 608 с.
29. *Брюбейкер Р.* Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Роджерз Брюбейкер. – Львів: Кальварія, 2006. – 280 с.

Ярослав Секо, Владимир Мисько

НАЦИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1917 ГОДА

В статье проанализирован национальный дискурс русской революции 1917 г., а именно – смысл большевистского права на самоопределение народов и его влияние на национальные процессы в мире. Кроме того, рассмотрены создание СССР и политика коренизации как альтернативы к версальской системе.

Ключевые слова: большевики, право нации на самоопределение, СССР, версальская система, русская революция 1917 г.

Yaroslav Seko, Volodymyr Misko

THE NATIONAL ASPECT OF THE RUSSIAN REVOLUTION, 1917

The article analyses the national discourse of the Russian revolution (1917), the content of the Bolshevik peoples' self-determination right in particular and its influence on national processes in the world. Besides, it also considers the creation of the USSR and the making roots policy as alternative projects concerning the Versailles system.

Keywords: the Bolsheviks, the nation's self-determination right, the USSR, the Versailles system, the Russian revolution of 1917.